

भारतीय ज्ञान प्रणाली मध्ये हस्तलिखिताचे महत्व

वैशाली समर्थ

संशोधक

ई-मेल : vishalibelge79@gmail.com

Mob No : 8208974117

स्नेहल गौर

संशोधक

ई-मेल : snehlgaur1991@gmail.com

Mob No: 7709050418

गोषवारा :

हा पेपर दुर्मिळ हस्तलिखितांशी संबंधीत आहे. हस्तलिखित शब्दांचा विचार करताच आपल्याला प्राचिन इतिहास काळामधील लिखित स्वरूपातील साहित्य हे हस्तलिखित स्वरूपात बघायला मिळतात. हस्तलिखिते मोठ्या प्रमाणात संग्रहीत असल्यामुळे देशाची राष्ट्राची सांस्कृतिक वारसा जोपासलेली संपत्ती आज आपल्याला बघायला मिळत आहे. हस्तलिखितांविषयी संयुक्तपणे माहिती सारांश स्वरूपात दिलेली आहे.

प्रमुख शब्द :- हस्तलिखित, दुर्मिळ ग्रंथ, साहित्य

परिचय :

सुरवातीला आपल्याला "हस्तलिखित" हया शब्दांचा अर्थ जाणुन घेणे महत्वाचे आहे. हस्तलिखित हा शब्द लॅटिन मधून विकसित झालेला आहे. मनु म्हणजे हात आणि स्क्रिप्ट म्हणजे लिहणे हाताने लिहिलेला ग्रंथ असा होतो. छपाईपूर्वीचा पुस्तकांचा लिखित मजकूर म्हणजे हस्तलिखित होय. प्राचीन काळामध्ये आपले आचार – विचार हे हस्तलिखित स्वरूपाचे असायचे पण हया विचारांना जोपासण्यासाठी आपले शब्द हे संग्रहीत जतन करण्यासाठी वेगवेगळ्या अश्या साहित्याद्वारे हस्तलिखितांचा संग्रह ठेवण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. मोगल काळापासून हस्तलिखितांचा वापर केलेला दिसून येतो.

हस्तलिखिते हे भारतातील फार जुनी परंपरा होती यामध्ये वेगवेगळ्या अशा धातुंचा दगडांचा, कपड्यांचा ताडपत्राचा ई. प्रकारचा उपयोग हस्तलिखितांमध्ये केलेला दिसून येतो व त्यामुळे हस्तलिखिताचे लेखन हे सुंदर रेखीव कोरलेली कलात्मक आणि कुशल कारागिरी स्वरूपात हस्तलिखितामध्ये पहायला मिळते.

हस्तलिखितांना विश्वामध्ये फार मोठी अशी अद्वितीय समजली जातात शतक सात मध्ये चीनी यात्री हॅगसांग भारतातून सेकडो हस्तलिखित होऊन गेले राजघराण्यामध्ये हस्तलिखितांचा संग्रह उत्कृष्ट समजण्यात येतो. इस्ट इंडिया कंपनी प्रथम भारतात आले आणि त्यांनी हस्तलिखित संग्रहाला महान आणि संस्कृतीपूर्ण सभ्यताचा जनक समजले गेले. हस्तलिखितामध्ये बौद्धिक आणि कलात्मक प्रचिती बघायला मिळते.

हस्तलिखिताचे प्रकार :

1) ताडपत्र :

वाळलेल्या खजुरांच्या पानांवर प्रक्रिया करून ताडपत्रांवर मजकूर लेखन साहित्यासाठी वापर केला जात असे, सुरवातीला संस्कृत भाषेमधील हस्तलिखिते हे ताडपत्रावर जास्त

प्रमाणात बघायला मिळतात.

2) भोजपत्र :

बर्च झाडाची साल म्हणजे भोजपत्र असे सांगण्यात येतात. पेन लिहिण्यासाठी एक चांगला पृष्ठभाग होते ज्यामुळे नाजूक आणि नक्षीदार हस्तलेखन तयार झाले नंतर पानांवर छिद्रे तयार करून त्यांना ताराने एकत्र करून व पृष्ठ तयार करतात. अशाप्रकारे सुरवातीला हस्तलिखित तयार केली. 400/400 उत्तरार्धात 1400 च्या दशकाच्या उत्तरार्धात भोजपत्र हस्तलिखित बघायला मिळतात.

3) हन्सीपत्र हस्तलिखित :

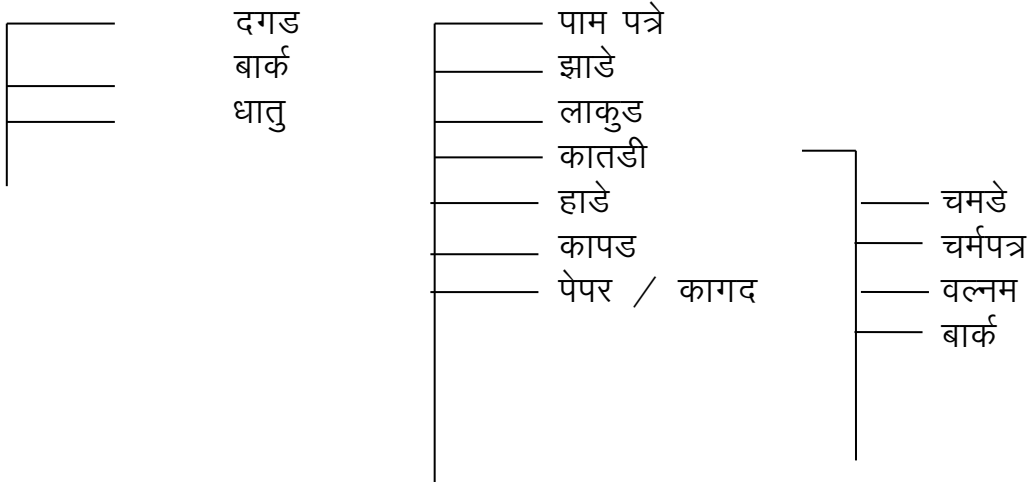
हन्सीपत्र हे आगळु झाडाच्या सालापासून तयार केली जाणारी प्रक्रिया आहे. हन्सीपत्र हस्तलिखिते हे फक्त उत्तर पश्चिम आसाम मध्ये बघायला मिळतात. भारतात खुप कमी प्रमाणात हन्सीपत्र हस्तलिखिते उपलब्ध आहेत.

4) हस्तनिर्मित कागद :

हस्तनिर्मित कागद हे देखील एक लोकप्रिय माध्यम होते. जैन ग्रंथ लिहिण्यासाठी हस्तनिर्मित कागद वापरले जात असे. कोणत्याही यंत्राचा वापर न करता नैसर्गिक घटकांपासून बनवला गेलेला कागद ज्युट, बास्ट, तंतू इ. नैसर्गिकरित्या उपलब्ध साहित्यापासून कागद तयार केला जातो. कागदी हस्तलिखितांचा आकार सुमारे 26 x 9 - 10 सेंटीमीटर असायचा आजही त्याचा उपयोग समकालीन जैन हस्तलिखिते लिहिण्यासाठी केला जातो.

हस्तलिखितांसाठी वापरण्यात येणारे साहित्य :

हस्तलिखित साहित्य

हस्तलिखित ग्रंथालय :

भारताचे पहिले प्रधानमंत्री पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी भारतातील बौद्धीक स्तरावरील लोकांना ओळखलेले होते. त्यांनी स्वतः व्यक्तिगत रूची घेवून सहाव्या शतकामध्ये भारतातील प्राचीन हस्तलिखितांना निर्धारित करून कश्मीर मधून राष्ट्रीय अभिलेखागार मध्ये

ठेवण्यात यावे, जेणेकरून भावी पिढी साठी संरक्षित असावे हा त्यांचा उद्देश होता.

हस्तलिखित हे भारतामध्ये दिर्घकाळ पर्यंत टिकून असलेली मौलिक समजली जाणारी अशी देशाची एकमेव द्वितीय साधन संपत्ती मोठ्या संख्येने आज उपलब्ध आहे.

भारतातील ग्रंथालयामध्ये हस्तलिखिते आपल्याला बघायला मिळतात त्याची यादी पुढीलप्रमाणे जोडलेली आहे.

हस्तलिखितांची यादी

अ.क्र	नाव आणि पत्ता	संग्रह संख्या
1	आचार्य श्री कैलाश्वरी जगन्नाथ मंदीर काबा, गुजरात	250000
2	सरस्वतीभवन लायब्ररी संपुर्णानंद विद्यापीठ वाराणसी उ.प्र.	90000
3	लाल भाई दलपत भाई इन्स्टीटयुट ऑफ इंडोलॉजी अहमदाबाद	80000
4	सरस्वती महल लायब्ररी तंजावर तामीलनाडू	49000
5	राजस्थान ओरिएंटल रिसर्च इन्स्टीटयुट जोधपूर	48000
6	राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान अलाहाबाद उ.प्र.	45000
7	कलकत्ता विद्यापीठ, कोलकत्ता	28000
8	बडोदरा ओरिएंटल रिसर्च इन्स्टीटयुट वडोदरा	29000
9	खुदा बक्श ओरिएंटल पब्लीक लायब्ररी पाटना	28000
10	भांडारकर ओरिएंटल रिसर्च इन्स्टीटयुट पुणे	29000
11	ओरीसा स्टेट मुझीयम भुवनेश्वर	22000
12	भांगीया साहित्य परिषद कोलकत्ता	22000
13	भारतीय इतिहास संशोधन मंडल पुणे	27000
14	ओरिएंटल रिसर्च लायब्ररी जे अँड के	12000
15	रामपूर राजा लायब्ररी उ.प्र.	18000

हस्तलिखित केंद्र :

हस्तलिखित ग्रंथालयाप्रमाणे हस्तलिखितांची केंद्रे भारतामध्ये बघायला मिळतात. या केंद्राद्वारे आपल्याला हस्तलिखितांविषयी संपुर्ण माहिती उपलब्ध करू शकतो. हस्तलिखित केंद्राची यादी पुढीलप्रमाणे आहे

हस्तलिखित केंद्राची यादी

- 1) दिगंबर जैन हस्तलिखित समरक्षण केंद्र, जैन विद्या संस्थान, दिगंबर जैन नसीम भव्दारकजी, सवाई रामसिंग रोड, जयपूर राजस्थान.
- 2) भांडारकर ओरिएंटल रिसर्च इन्स्टीटयुट, डेक्कन जिमखाना, पुणे
- 3) भारतीय संरक्षण संस्थान, एचआईजी -44, सेक्टर ई अलीगज योजना लखनऊ
- 4) इटैव आई. सी. आई. आई. सी. उडीया कला संरक्षण केंद्र, उडीया राज्य ग्रंथालय परिसर भुवनेश्वर उडीसा.

- 5) कृष्णा कांता हंडी ग्रंथालय, गौहाटी विश्वविद्यालय, गोपीनाथ वारदोलई नगर, गुवाहाटी असम.
- 6) इटैक – एर्नाकुलम, हिल पॅलेस मुसूम परिसर, त्रिपुरीथुरा, एनीकुलमा केरल.
- 7) साजारंजंग ग्रंथालय, सालारजंग मार्ग, हैद्राबाद.
- 8) सबलपूर विश्वविद्यालय ग्रंथालय, सबलपूर विश्वविद्यालय, बुरला
- 9) ग्रंथालय कलकत्ता विश्वविद्यालय, हार्डिंग बिल्डींग 1 सेट फ्लोअर, 87 / 1, कॉलेज स्ट्रीट कोलकाता.
- 10) माजुली – जिल्हा सोरहाट, असम
- 11) राजस्थान ओरिएंटल रिसर्च इन्स्टीट्यूट, जोधपुर
- 12) राजस्थान ओरिएंटल रिसर्च इन्स्टीट्यूट, जोधपुर
- 13) वृंदावन शोध संस्थान, वृंदावन
- 14) खुदा बक्शा ओरिएंटल पब्लिक लायब्ररी, पाटना
- 15) कर्नाटक राज्य अभिलेखागार, बैंगलोर.
- 16) तामिलनाडु संस्कार ग्रंथालय.
- 17) अहतिया भुवनेश्वर
- 18) रामपूर रजा ग्रंथालय रामपूर
- 19) सिंधीया ओरिएंटल रिसर्च इन्स्टीट्यूट, उज्जैन
- 20) नागार्जुन बौद्ध फाऊंडेशन, गोरखपूर
- 21) क्षेत्रीय संरक्षण प्रयोगशाळा, तिरुवनंतपुरम

भारतातील आधुनिक हस्तलिखित ग्रंथालय :

भारत सरकारने एक नविन संकल्पना तयार केली आहे. यामध्ये हस्तलिखितांना ऑनलाईन व्दारे माहिती देण्याचे कार्य करित आहे. एनएमसी ची स्थापना 2003 मध्ये प्रधानमंत्री अटलबिहारी यांच्या हस्ते करण्यात आली. विद्यार्थी, शोधकर्ता, प्रवाशी आणि येणाऱ्या पिढीसाठी हस्तलिखिताचे जतन करण्यात येत आहे. जगातील कुठल्याही क्षेत्रात आपण माहिती आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे प्राप्त करून घेऊ शकतो.

उद्दिष्ट्ये :

- 1) हस्तलिखितांचा अर्थ जाणुन घेणे.
- 2) हस्तलिखितांचा प्रकार, साहित्यांचा आढावा घेणे.
- 3) हस्तलिखितांच्या ग्रंथालयाचे अध्ययन करणे.
- 4) आधुनिक हस्तलिखित ग्रंथाची माहिती प्राप्त करून घेणे.

संबंधित साहित्याचा आढावा :

अर्पणा पांडे, श्री साबुज दासगुप्ता

यांनी India Manuscripts :- An overview या विषयाची निवड आपल्या पेपर अभ्यासाठी केलेली होती त्यासाठी त्यांनी पुढील उद्दिष्टे ठरविलेली होती.

- 1) प्राचीन संस्कृती मध्ये हस्तलिखितांचा इतिहास सांगण्यात आलेला आहे.
- 2) हस्तलिखितांच्या कलात्मक गुणवैशिष्ट्ये इ. माहिती.
- 3) दुर्मिळ ग्रंथाविषयी माहिती देण्यात आलेली आहे.

निष्कर्ष :

हस्तलिखितांवरील पेपर लिहितांना निघालेले निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे आहे.

हस्तलिखित दुर्मिळ ग्रंथाविषयी भारतातील ग्रंथालय आधुनिक ग्रंथलयाविषयी माहिती देण्यास प्राधान्य दिले आहे. मुळ – उद्देश विद्यार्थी संशोधकांना प्रवाशी यांना ग्रंथलयाद्वारे हस्तलिखितांची माहिती देणे होय. माहितीच्या युगात हस्तलिखितांची माहिती देण्याची उत्कृष्ट भूमिका कार्यरत आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची :

- Agrawal, O. P. (1992). Conservation of Manuscripts and documents : Problems and prospects. Proceedings of National Seminar (p. 10). Varanasi: Proceedings of National Seminar.
- Agrawal, O. P., & Sinha, S. N. (n.d.). Manuscripts, Books, Archival and alike Material in India - Conservation status and needs. Lucknow: INTACH Indian Conservation Institute.
- India, M. o. (2023, December 20). National Mission for Manuscripts. Retrieved from Ministry of Culture Government of India: <https://www.namami.gov.in/manuscript-resource-centres>
- Kar, D. C. (June 2016). Digital library of India : An initiative for the preservation and dissemination of the national heritage and rare books and manuscripts collection. World digital libraries : An international Journal.
- Manuscripts, N. M. (2023, December 18). Ministry of Culture. Retrieved from National Mission for Manuscripts: <https://www.namami.gov.in/what-is-manuscript>
- Nandi, S. G., & Patil, P. K. (2010). Manuscripts and Manuscriptology in India. New Delhi: Kaveri books.
- Panday, A., & Dasgupta, S. S. (January 2018). Indian Manuscripts : An overview. International Journal of Information Movement, 99-103.
- Shrivastava, S., & Vidyalkar, J. (1988). Classical writings on vedic and sanskrit literature. Haridwar: Swami sraddhananda anusandhana.